

O'ZBEK ADABIYOTINI O'QITISHDA DISKURS NAZARIYASI: TAHLIL VA YONDASHUVLAR

Kadirova Mashhura Nasirovna

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti O'zbek adabiyoti va uni o'qitish metodikasi kafedrası dotsenti v.b., p.f.f.d.(PhD)

Abdumutalova Shirin Ahmad qizi

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti O'zbek tili va adabiyoti fakulteti 2-kurs talabasi

Annotatsiya: *Adabiyotshunoslikda diskurs nazariyasi so'nggi o'n yilliklarda ilmiy tadqiqotlarning eng dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylanganligi, ushbu nazariya adabiy asarlarni faqat matn sifatida emas, balki keng ijtimoiy, madaniy va kontekstual omillar bilan bog'liq holda o'rganilishi, diskurs nazariyasining asosiy maqsadi haqida ushbu maqolada atroflicha yoritilgan.*

Аннотация: *В статье подробно описывается теория дискурса в литературоведении стала одним из наиболее актуальных направлений научных исследований в последние десятилетия, эта теория изучает литературные произведения не только как тексты, но в связи с широкими социальными, культурными и контекстуальными факторами, а также основная цель теории дискурса.*

Abstract: *The article describes in detail the theory of discourse in literary studies has become one of the most relevant areas of scientific research in recent decades, this theory studies literary works not only as texts, but in connection with broad social, cultural and contextual factors, the main goal of discourse theory.*

Adabiyotshunoslik sohasida yangi nazariy yondashuvlar va tadqiqot metodologiyalarining paydo bo'lishi adabiy matnlarni o'rganish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Shu nuqtayi nazardan, diskurs nazariyasi adabiyotshunoslikning muhim tarkibiy qismi sifatida shakllanib, zamonaviy adabiyotshunoslik tadqiqotlarida alohida o'rin egalladi.

Diskurs nazariyasining ahamiyati shundaki, u adabiy asarlarni faqat badiiy matn sifatida emas, balki ijtimoiy, madaniy va ideologik tizimlarning mahsuli sifatida tahlil qilish imkonini beradi.

Diskurs tushunchasi dastlab lingvistika va falsafa doirasida rivojlanib, keyinchalik boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarga, xususan, adabiyotshunoslikka ham tatbiq etildi. Mishel Fuko, Jak Derrida, Pyer Bordyo kabi nazariyotchilar tomonidan ishlab chiqilgan diskurs konsepsiyasi matnning uning kontekstidan uzmay o'rganish tamoyilini ilgari surdi. Ushbu yondashuv adabiy matnning ichki tuzilmasini tahlil qilish bilan birga, uning ijtimoiy-siyosiy muhitdagi o'rnini va unga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashni nazarda tutadi. Adabiyotshunoslik fanida diskurs nazariyasi so'nggi o'n yilliklarda ilmiy tadqiqotlarning eng dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ushbu nazariya adabiy asarlarni faqat matn sifatida emas, balki keng ijtimoiy, madaniy va kontekstual omillar bilan bog'liq holda o'rganish imkoniyatini beradi. Diskurs

nazariyasining asosiy maqsadi - matnni o'zaro aloqador g'oyalar, ijtimoiy munosabatlar muhitida tahlil qilishdir.

"Diskurs" atamasi lingvistikadan kelib chiqqan bo'lib, dastlab gap yoki matn mazmunini ifodalash uchun qo'llanilgan. Zamonaviy adabiyotshunoslikda diskurs nazariyasi Fuko, Derrida, Lakas va Bordyo kabi mutafakkirlar ishlari ta'sirida rivojlanib, keng qamrovli tahlil vositasiga aylandi. Diskurs nafaqat adabiy matnni, balki uning yozilgan davridagi ijtimoiy sharoitlar, siyosiy muhit va madaniy paradigmalardagi o'zgarishlarni ham o'z ichiga oladi.

Diskurs nazariyasi turli fan sohalarida o'z o'rganish ob'ekti sifatida keng tadqiq qilingan. Mishel Fuko - diskurs nazariyasining asoschilaridan biri. Fuko diskursni ijtimoiy tuzilmalar va hokimiyat tizimlari orqali shakllangan bilim tizimlari sifatida tushuntirdi. Uning "Bilim arxeologiyasi" va "Jazo va nazorat" kabi asarlari diskurs tahlilining poydevorini yaratdi.

Jak Derrida dekonstruksiya usuli orqali diskurs tushunchasiga yangicha yondashdi va matnning bir ma'noda cheklanmasligini asoslab bergan bo'lsa, Pyer Bordyo diskursni ijtimoiy maydonlar va madaniy kapital bilan bog'liq holda o'rgandi. Ernesto Lakas va Shantal Mouffe siyosiy diskurs va g'oyalar shakllanishi borasida tadqiqotlar olib borib, diskursni ideologik jarayonlarning ifodasi sifatida talqin qildi.

Norman Ferklof tanqidiy diskurs tahlilining asoschisi bo'lib, u tilning hokimiyat va ijtimoiy munosabatlar shakllanishidagi rolini o'rgandi. Teun A. van Deyk diskurs tahlilini ijtimoiy kognitiv yondashuv bilan bog'ladi va ijtimoiy muammolarni diskursiyaviy tahlil qildi. Rolan Bart esa matn va diskurs o'rtasidagi munosabatni semiotik jihatdan o'rgandi. Uning "Muallif o'limi" g'oyasi diskurs tahliliga yangicha yondashuvni kiritdi.

Adabiyotshunoslikda Mixail Baxtin polifoniya va dialogizm nazariyasi orqali adabiy matnlardagi diskurslarni o'rganish tamoyillarini ishlab chiqdi. Gayatri Spivak adabiyotshunoslikda diskurs tahlilini rivojlantirib, mustamlakachilik va postkolonial matnlarning diskursiv jihatlarini o'rgandi. Edvard Said "Orientalizm" asarida G'arbning Sharqqa nisbatan yaratgan diskurslarini tahlil qilib, postkolonial adabiyotda diskurs nazariyasini rivojlantirdi.

O'zbek adabiyotida diskurs nazariyasi hali keng rivojlanmagan bo'lsa-da, matn tahlili va kontekstual yondashuv bo'yicha Vohidov A., Rasulov N., Madrahimov S. kabi adabiyotshunoslar o'z tadqiqotlarida kontekstual va ideologik yondashuvlarni qo'llagan.

Diskurs nazariyasi adabiyotshunoslikka quyidagi yo'nalishlarda ta'sir ko'rsatdi:

1. Ijtimoiy va siyosiy kontekst tahlili: Matnni muallif yaratgan davrda hukm surgan ijtimoiy-siyosiy munosabatlar orqali tushunish. Masalan, XIX asr realizm adabiyoti jamiyatda sinfiy tengsizlik muammolarini yoritishda diskursiyaviy vosita sifatida qaraladi.

2. Madaniy kodlar va ideologik tahlil: Adabiy matnni o'z ichida yashiringan ideologik kodlarni ochib berish orqali talqin qilish. Masalan, feminist adabiyotshunoslik ayollarning ovozi diskurs muhitida aniqlashga qaratilgan.

3. O'quvchi va muallif o'rtasidagi diskurs aloqasi: Muallifning matn orqali qanday kommunikativ strategiyalarni qo'llashi va o'quvchining uni qanday qabul qilishi tahlil qilinadi. Bu o'rinda Rolan Bartning "Muallif o'limi" g'oyasi diskurs tahlilida muhim o'rin tutadi.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda diskurs nazariyasi orqali quyidagi masalalar o'rganiladi:

Janrlarning ijtimoiy evolyutsiyasi: Har bir janr o'z davrining diskursiyaviy muammolarini aks ettiradi.

Postkolonial adabiyotda diskurs: Mustamlakachilik merosining madaniy va adabiy ifodasi orqali tahlil.

Globalizatsiya va adabiy jarayonlar: Turli madaniyatlar o'rtasidagi diskursiyaviy o'zaro ta'sirlarni o'rganish.

Diskurs nazariyasi zamonaviy adabiyotshunoslikning chegaralarini kengaytirib, matnni ijtimoiy, siyosiy va madaniy omillar bilan uyg'unlikda o'rganish imkonini yaratadi. Bu esa adabiy asarlarni faqat badiiy ijod mahsuli sifatida emas, balki o'z davrining muhim ijtimoiy voqeligi sifatida talqin qilishga xizmat qiladi. Shu sababli, diskurs nazariyasining adabiyotshunoslikka tatbiqi nafaqat yangi ilmiy yondashuvlarni rivojlantiradi, balki adabiy merosni chuqurroq anglash imkoniyatini ham beradi.

Adabiyotshunoslikda diskurs nazariyasi matnni kengroq kontekstda o'rganish imkonini beradi. Bu yondashuv adabiy asarni ijtimoiy, madaniy va siyosiy sharoitlar bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilishni nazarda tutadi. Diskurs nazariyasidan o'zbek adabiyoti namunalarini o'rganishda foydalanish milliy madaniyatni chuqurroq anglashga yordam beradi. O'zbek adabiyotida ko'plab asarlar turli diskurslar (ijtimoiy, siyosiy, madaniy, gender va boshqalar)ning ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romani XX asr boshidagi o'zbek jamiyatidagi ijtimoiy va siyosiy muhitni o'zida aks ettirgan. Ushbu asar jamiyatdagi milliy urf-odatlar, qadriyatlar, sinfiy tafovut va shaxs erkinligi kabi masalalarni o'rganish uchun boy diskursiyaviy materialni taqdim etadi.

Romanda Yusufbek hoji va Mirzo Karim qutidor obrazlari orqali zamonaviylik va eskilik o'rtasidagi qarama-qarshilik ijtimoiy diskurs doirasida ochib beriladi. Shuningdek, Kumush obrazida o'z davrining muammoli munosabatlari aks etgan.

Qodiriyning tili va uslubida ham yangi diskursni shakllantirishga bo'lgan intilish yaqqol seziladi.

Shu bilan bir qatorda Zulfiyaning lirik she'rlari, xususan, "O'ylar" yoki "Shalola" kabi she'riy to'plamlaridagi she'rlari oilaviy munosabatlar diskursini o'rganishda muhim manbadir. Uning she'rlarida ayolning jamiyatdagi o'rni,

oiladagi mas'uliyati va erkinlikka bo'lgan intilishi aks ettirilgan.

Diskurs nazariyasidan kelib chiqib Zulfiya ijodi o'zbek ayolining ovozi sifatida ayollar va oilaviy masalalarini yorituvchi muhim adabiy hodisa hisoblanadi. Shoiraning matnlarida jamiyatda ayollarni cheklashga qarshi diskursiyaviy pozitsiya seziladi.

Asqad Muxtorning asarlarida postmodernizm unsurlari va inson hayotining ma'naviy qirralari diskurs shaklida yoritilgan. Masalan, "Chinor" romani nafaqat shaxsiy hayot fojiasi, balki inson va tarix o'rtasidagi murakkab aloqalar haqida diskurs yaratadi.

Asar diskurs nazariyasi orqali insoniyat tarixining turli bosqichlarini birlashtiruvchi vosita sifatida tahlil qilinadi. Madaniy va falsafiy diskurslarning bir-biri bilan o'zaro aloqasi o'rganiladi.

Diskurs nazariyasi o'zbek adabiyotini o'rganishda yangi yondashuvlarni taqdim etadi. Qodiriy, Oripov, Zulfiya va Asqad Muxtor ijodida ijtimoiy, siyosiy, madaniy va gender diskurslarning yorqin ifodasi namoyon bo'ladi. Badiiy asarlarni diskurs nazariyasi asosida o'rganish milliy adabiyotning ijtimoiy va madaniy ahamiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Shu bilan birga, bu yondashuv o'zbek adabiyotining xalqaro ilmiy jamoatchilik tomonidan yanada kengroq tan olinishi uchun zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR:

1. Fuko, M., Bilim arxeologiyasi. Toshkent: O'zbekiston, 2002
2. Derrida, J. Of Grammatology. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978.
2. Zulfiya. Saylanma. T.: "Sharq" nashriyot - matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2015.- B.271.
3. Normatov, I. Adabiyot va kontekstual tahlil. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti. 2019
4. Teun A. van Dijk. (2001). Critical Discourse Analysis and the Study of Ideology. Discourse and Society, 2(3), 243-289.
5. Shukurov N. va boshqalar. Adabiyotshunoslikka kirish. T.: "O'qituvchi", 1984. - B.269.
6. Fairclough, N. (2010). Critical Discourse Analysis: A Review. Retrieved from www.discourse.org.